

UDK:001.4:811.112.2:811.512.133

Laylo KAZAKOVA,
O'zbekiston Milliy universiteti mustaqil izlanuvchisi
E-mail: zilhambaev@bk.ru

O'zMU XFF fakul'teti filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent X.A.Sarimsokov taqrizi asosida

IMPLEMENTATION OF TERMS RELATING TO MILITARY EQUIPMENT IN GERMAN AND UZBEK LANGUAGES THROUGH THE TRANSMISSION OF MEANING

Annotation

This article is devoted to the study of terms related to military equipment, which constitute a significant amount of military terminology in languages, and also studies the issue of the formation of terms related to military equipment in the German and Uzbek languages through the transfer of meaning.

Key words: military equipment, terms, transfer of meaning, terminization, determination, transterminization, universal vocabulary.

РЕАЛИЗАЦИЯ ТЕРМИНОВ, ОТНОСЯЩИХСЯ К ВОЕННОЙ ТЕХНИКЕ, В НЕМЕЦКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ ЧЕРЕЗ ПЕРЕДАЧУ СМЫСЛА

Аннотация

Данная статья посвящена изучению терминов, относящихся к военной технике, которые составляют значительный объем военной терминологии в языках, а также изучается вопрос формирования терминов, относящихся к военной технике, в немецком и узбекском языках посредством передачи значения.

Ключевые слова: военная техника, термины, передача значения, терминизация, детерминация, транстерминизация, общечеловеческая лексика.

NEMIS VA O'ZBEK TILLARIDAGI HARBIY TEXNIKAGA OID TERMINLARNING MA'NO KO'CHISH ORQALI SHAKLLANISHI

Annotatsiya

Mazkur maqola tillardagi harbiy terminologiyaning salmoqli miqdorini tashkil qiluvchi harbiy texnikaga oid terminlar tadqiqiga bag'ishlanib, nemis va o'zbek tillaridagi harbiy texnikaga oid terminlarning ma'no ko'chish orqali shakllanish masalasi tadqiq qilinadi.

Kalit so'zlari: harbiy texnika, terminlar, ma'no ko'chish, terminlashuv, determinlashuv, tarnsterminlashuv, umumiste'mol leksikasi.

Kirish. Tillardagi terminologik qatlamlar taraqqiy qilishi bilan, ular bilan bog'liq o'ziga xos jarayonlar sodir bo'ladi. Ayniqsa, terminlar bir doiradan boshqasiga o'tishi va shu bilan birgalikda umumiste'mol leksika bilan ham yuqori darajada aloqada bo'lishi ma'lum. Tillarning lug'aviy qatlami umumiste'mol va terminlar, qo'llanilishi chegaralangan kabi leksikadan tarkib topgan bo'ladi. Nemis va o'zbek tillaridagi harbiy texnikaga oid terminlar tahlili jarayonida ikkala qatlam orasida uzviy almashinuv bo'lganligini guvohi bo'lindi. Umumiste'mol birliklaridan farqli o'laroq terminlar yuqori darajadagi axborot tashuvchanligi bilan tubdan farqlanadi, sababi ular ma'lum bir fanga aloqador xisoblanadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. G'. Ismailov tadqiqotida [2] N. L. Konstantinova va A.V.Superanskayalar tomonidan ilgari surilgan transterminlashuv hodisasi borasida mulohazali fikrlar ifodalaniib, uning terminologik tizimlarida uchratilishi faollashgani e'tirof qilinadi. Umumiste'mol leksikasi hisobiga terminlar sistemasining boyib borishi jarayoni V.P.Danilenko ishida ham uchratiladi [6]. Bundan tashqari ushbu jarayonning bank-moliya terminologiyasi qatlamida ham uchratilishi qator misollar asosida Ye.T.Shirinova tomonidan keng ochib berilgan [3].

Tadqiqot metodologiyasi. Har bir fan o'zining o'rganish ob'yektiga ega bo'lgani kabi terminologiya sohasining tadqiqot yo'nalishi termdir. O'zbek va jahon tilshunosligida termin tushunchasi xususida xilma xil fikrlarning mavjudligi termin ta'rifi bo'yicha aniq xulosaga

kelinmaganligidan dalolat beradi. Qayd etish lozimki, ushbu soha jamiyat va til paydo bo'lishi bilan uzviy bog'liqdir. Chunki, xalq paydo bo'lar ekan muloqotga kirishadi va bunda muhim aloqa vositasi bo'lgan so'z va terminlardan unumli foydalanadi. Shundan anglash mumkinki, termin kishilik jamiyatining paydo bo'lishi bilan bevosita uzviy bog'liq. Kishilik jamiyatining ilk davrlaridanoq insonlar oziq-ovqat izlash va dushmanlardan ximoyalanih maqsadida turli buyumlardan foydalananglar va shu bilan birgalikda ularga nom qo'yganlar. Shu tarzda tilda terminlar shakllana boshlagan. O'rganilgan fikrlarga tayangan holda insoniyat nutqida avvalambor so'zlardan emas, balki terminlardan unumli foydalanilgan degan to'xtamga kelindi. Terminlashish deganda ilmiy va sohaviy tushunchani ifodalash uchun tildagi umumiste'mol so'zlarni qo'llash tushiniladi. Umumiste'mol so'zi terminga aylanishidan oldin u maxsus kontekstda qo'llanilishi natijasida semantik maxsuslashishga duchor bo'lishi ma'lum [8]. Ayrim tadqiqot ishlarida ushbu jarayon natijasida terminologik birliklar va umumiste'mol so'zlari orasida omonimiya, polisemiya kabi paradigmatic munosabatlar ham yuzaga kelishiga zamin yaratishi xususidagi fikrlar ustuvor. Hatto, ayrim tadqiqotlarda ushbu jarayonlarga sohalararo omonim yoki jarayon metafora asosida shakllangan degan qarashlar mavjud.

Termin umumxalq tiliga muayyan terminologik tizim orqali kirib boradi, shunday ekan, termin va umumiste'moldagi so'zlar bir-birini to'ldiradigan leksik birliklar ekanligi aytib

o'tiladi. Ayrim so'zlar umumhalq tilida qo'llanilishi bilan birga tilning terminologik qatlamini tashkil qiladi va umumxalq tilida faol qo'llanadi. Bundan anglash mumkinki, tilimizdagi ayrim so'zlar umum foydalanish xususiyati bilan birgalikda ma'lum bir terminologik maydonda qo'llanilish imkoniyatiga ham egadir.

Tahlil va natijalar. A.Azizovga ko'ra "... umumiste'moldagi ayrim so'zlarning semantik doirasi kengayishi natijasida ular asta sekin terminologik sistema (tizim) larga kirib boradi [1]". Bundan anglash mumkinki, ma'lum bir tildagi ayrim so'zlar dastavval tilda shakllanadi va ma'no doirasi kengayib borishi tufayli va bundan tashqari ehtiyoj sabab terminosistemadan o'rin egallaydi.

Terminologiyani ma'lum bir sohaga oid maxsus leksikalar jamlanmasi sifatida tushunilsa, masalan, adabiyot, ijtimoiy-siyosiy, harbiy kabi sohalar terminologiyasi kabi. Keyingi o'rinda esa ushbu tushuncha terminlarni o'rganuvsi soha sifatida nazarda tutiladi. Terminologiya umumxalq tilining leksikasi negizida vujudga keladi va boyib boradi. Bu jarayon esa o'z navbatida umumxalq tilining rivoji uchun xizmat qiladi. Terminologik leksika umumxalq tili leksikasining ajralmas qismi sifatida u bilan birga rivojlanadi, jamiyat va til taraqqiyotidagi barcha jarayonlarni boshidan kechiradi. Ma'lum bir soha yoki fan yuqori darajada taraqqiy etgandagina o'sha tilda maxsus termin vujudga keladi [4].

Umuman olganda sohalar terminologiyasidagi leksik birliklar ayrim hollarda umumqo'llaniladigan so'zlardan olinishini kuzatish mumkin va aksincha, tadqiqot olib borayotgan harbiy texnikaga oid til qatlamidagi so'zlar ham umumqo'llaniladigan tilning boyishiga olib kelganligi namoyon bo'ldi.

Tilshunos L.I.Bojnoga ko'ra: "Texnika taraqqiyoti ta'sirida terminologiya o'zaro aloqador ikki qonuniyat asosida, birinchidan, ilmiy-texnika progressi qonuniyatlari bilan, ikkinchidan, til rivojlanishining umumiy qonuniyatlari bilan bog'liq ravishda o'zgarib boradi" [5]. Shu o'rinda unutmazlik kerakki, tillar lug'at fondidagi leksika terminologik leksika bir-biri bilan uzviy aloqada bo'ladi [8].

Lingvistikada ushbu jarayon o'z nomiga ega bo'lib, umumiste'mol so'zlarining terminga aylanishi yuqorida ham aytilganidek terminlashish deyiladi. Ushbu jarayon nyemis tilida o'zbek tiliga qaraganda faol bo'lib, umumiste'mol so'zlarining terminlashuviga quyida ayrim misollar keltiriladi: *Becher m* – birlamchi ma'nosi *qadah*, (*ichimlik*) *idishi*, termin sifatidagi ma'nosi esa *miltiqli martira*; *Löffel m* - *qoshiq* termin sifatida *ishga tushirish dastagi* sifatida. Shu kabi nyemis tilidagi umumiste'mol so'zlarining terminning bir qismi

1-jadval

Nemis tilida tana a'zosi nomi ishtirokidagi harbiy texnikaga oid terminlarga ayrim misollar		
<i>Das Bein-oyoq</i>		
1.	<i>Dreibein n</i>	<i>uch tirgak</i>
2.	<i>Einbeigestel n</i>	<i>tirgak, ustan</i>
3.	<i>Stützbein m</i>	<i>tayanch tirgagi</i>
4.	<i>Zweibein n</i>	<i>tirgak</i>

O'zbek tilida esa nemis tilidan farqli ravishda ular sanoqli miqdorni tashkil qiladi: *qanotli raketa*, *qo'l pulemyoti* kabilarni misol keltirish bilan izohlanadi.

2-jadval

Nemis tilidagi hayvon va ularning a'zolari nomlari ishtirokidagi harbiy texnikaga oid terminlar		
1.	<i>Dreieckflügel m</i>	<i>uchburchak shaklidagi qanot</i>
2.	<i>Betonigel m</i>	<i>tankka qarshi to'siq</i>
3.	<i>Drahtigel m</i>	<i>simli to'siq</i>
4.	<i>Geschoßschwanz m</i>	<i>snaryadning belbog' ortidagi qismi</i>
5.	<i>Panzerigel m</i>	<i>tankka qarshi tayanch punkti</i>
6.	<i>Schwanzkanone f</i>	<i>orqa qismidagi pushka</i>

sifatida namoyon bo'lishi ham uchratildi: *Mantel m* - palto, *Atombombenmantel m* atom (yadro) bombasining qobig'i, *Teppich m* - gilam, *Bombenteppich m* gilam shaklida o'q yog'dirish kabilar.

Yuqoridagi jarayonni o'zbek tili harbiy terminlar doirasida o'rganilganda, faqat kam miqdordagi umumiste'mol so'zlarining terminning bir qismi sifatida namoyon bo'lishi ma'lim bo'ldi. Masalan, *qopqoq-tank qopqog'i*, *portlatgich qopqog'i*; *chaqmoq-qurol chaqmog'i*; *qo'sh-qo'sh qurilma*; *sanchqi- olovli sanchqi* kabilar.

Adabiy til birligi terminga aylana olganidek boshqa soha terminlari ham ikkinchi bir fan termin sistemasi birligi bo'la oladi. Tillar tizimida muttasil sodir bo'lib kelayotgan ushbu jarayon o'z nomiga ega[9]. Urg'u berish lozimki, terminlararo aloqa sabab terminlar sistemasida semantik siljish oqibatida bir fan termini ikkinchi bir soha terminiga aylanishi kuzatilib, ushbu jarayon transterminlashish neb nomlanadi.

Jamiyatdagi har bir soha turli yo'nalishda o'zaro jamlangan yaxlit ijtimoiy tizim zanjirning bir tarmog'i sifatida anglashiladi. Bundan anglash mumkinki, har qanday soha terminologiyasi tizim sifatida ham ushbu ijtimoiy sistemani in'ikos ettiruvchi lisoniy sistema zanjiridagi bir bo'g'in sifatida boshqa sohalar terminologiyasi bilan parallel ravishda taraqqiy etadi, ular bilan muayyan munosabatlarga kirishadi. Ba'zan esa bu munosabat shu qadar jipshlashib ketadiki, ayrim terminlarning bir nechta soha doirasida birdek faolligini kuzatiladi [3]. Tahlil natijalariga ko'ra, nyemis tilida zoologiya va anatomik terminlarning transterminlashuvi faoligi aniqlandi. Germaniya qurolli kuchlaridagi qurollar tizimi va harbiy texnikaga oid terminlarning aksariyat qismi hayvon nomlari asosida shakllantirilganligi aniqlandi. Jarayonga ayrim misollarni keltiramiz: *der Fuchs-tulki* harbiy texnikaga oid terminlar tizimida *zirhli transport vositasi*, *der Jaguar-yaguar* qiruvchi tank, anatomik terminlar misolida *Bauch m* – qorin, harbiy termin sifatida *tag, tub; korpusning tag qismi*. O'zbek tilida yuqoridagi jarayon nofaol bo'lib, faqatgina bitta misol aniqlandi: *amfibiya ham suvda, ham quruqlikda yashay oladigan hayvon*, harbiy termin sifatida *ham suvda, ham quruqlikda yura oladigan tank, avtomobil* ma'nolarini namoyon qiladi.

O'zbek tili doirasida o'rganilganda kam holatlarda transterminlashuv harbiy texnikaga oid terminning bir qismi sifatida: *pnevmatik qurol* uchratiladi *pnevmati –tibbiyot* kabi.

Yuqoridagilardan tashqari nemis tilida tana a'zolari nomlarining harbiy terminlarning elementi sifatida qo'llanishini *das Bein- oyoq* so'zi asosida shakllangan terminlar asosida quyidagi jadvalda ko'rsatib o'tiladi:

Shu bilan birgalikda nemis tilida hayvon nomlari va ularning a'zolari ishtirokidagi harbiy terminlar ham uchratildi va ularga 2- jadvalda ayrim misollar keltiriladi.

Izlanishlardan aniqlandiki, terminlar umumtil leksikasidan terminga va terminologik tizimdan umumhalq tili tarkibiga o'tishi va eng asosiysi bir termin tizimidan ikkinchi bir terminosistemaga ham o'tishi mumkin.

Terminlar xosil qilishda semantik usul alohida o'rin egallab, umum tildagi so'zlarning ma'lum bir xususiyati, masalan belgi, rang, shakl, tashqi o'xshashlik, bajaradigan funksiyaviy xususiyatlari va yana boshqalarga asoslangan holda tilda yangi terminlar xosil bo'ladi. Ushbu jarayonda nemis va o'zbek tillarida mavjud bo'lgan so'zlarga yangi ma'no "ortilishi" tadqiq qilindi.

Shuni alohida ta'kidlash lozimki, ma'lum bir predmetlarning o'zaro belgi-xususiyatlariga ko'ra bir nomning ikkinchi bir predmet yoki hodisaga ko'chishi, ya'ni bir so'z bilan nom ko'chish hodisasi ro'y berishi asosan nemis tili harbiy texnikaga oid terminlar tizimida uchradi va ushbu jarayon o'ziga xoslik deya baholandi.

Determinlashuvda terminologik birliklar til vakillarining yangicha qarashlari natijasida o'zlashtirilishi va

tilning ma'no qatlamida muayyan o'zgarishlar yuz berishini nazarda tutadi. Determinlashuv hodisasiga uchrashi natijasida terminlar umumiste'mol leksikasidan o'rin oladi va ayrimlari turg'un so'z birikmalari tarkibiga kirishi kuzatiladi. Nemis tilidagi *die Waffe – qurol* ma'nosini ifodalab, umumleksik qatlamda vosita sifatida ham anglash mumkin.

Xulosa va takliflar. Xulosa sifatida aytilganda, yuqorida tahlilga tortilgan terminlashuv, transterminlashuv va determinlashuv jarayonlari o'ziga hos xarakterga ega bo'lib, nemis tilida faolligi ma'lum bo'lsada, o'zbek tili harbiy texnikaga oid qatlamida kam miqdorda uchrashi ma'lum bo'ldi. Ahamiyatli tomoni shundaki, jarayon hatto bir-biriga uzoq bo'lgan sohalar masalan, zoologiya va anatomiya kabilar orasida faolligi kuzatildi. Ushbu jarayonlar doimiy ravishda masala bo'yicha o'ziga hos yondashuv asosida ma'lum bir terminologik qatlamning tor doirasida tadqiqot olib borishni talab qiladi.

ADABIYOTLAR

1. Абдуазизов А. А. Тилшунослик назариясига кириш. –Т.: Шарк, 2010. – 150 б.
2. Исмаилов Ғ.М. Ўзбек тили терминологик тизимларида семантик усулда термин ҳосил бўлиши. Филол. фан. ном... дисс. –Т., 2011. – 164 б.
3. Ширинова Е.Т. Ўзбек тили банк-молия терминологияси. Филол. фан. бўй. фал. докт. (PhD) дисс. – Т., 2020. – 81 б.
4. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси Давлат илмий нашрети, 2004. –396 б.
5. Божно Л.И. Научно-техническая терминология как один из объектов изучения закономерностей развития языка // Филологические науки. 1971. №5. – 103 с.
6. Даниленко В.П. Русская терминология. Опыт лингвистического описания. – М.: Наука, 1977. – 124.
7. Кайтукова Е.Г. Способы образования и пути развития турецкой экономической терминологии: 60-90 гг. XX в. Дисс. ... канд. филол. наук. –М., 2007. – 95 с. – 262 С.
8. Мельников Г.П. Основы терминоведения. – М.: Изд-во ун-та дружбы народов, 1991. – 37-39 с. –116 с.
9. Суперанская А.В., Подольская Н.В., Васильева Н.В. Общая терминология: вопросы теории. – М.: Наука, 1989. –203 с.
10. Стрелковский Г.М. Теория и практика военного перевода: немецкий язык. – М.: Воениздат, 1979. – 272 с.